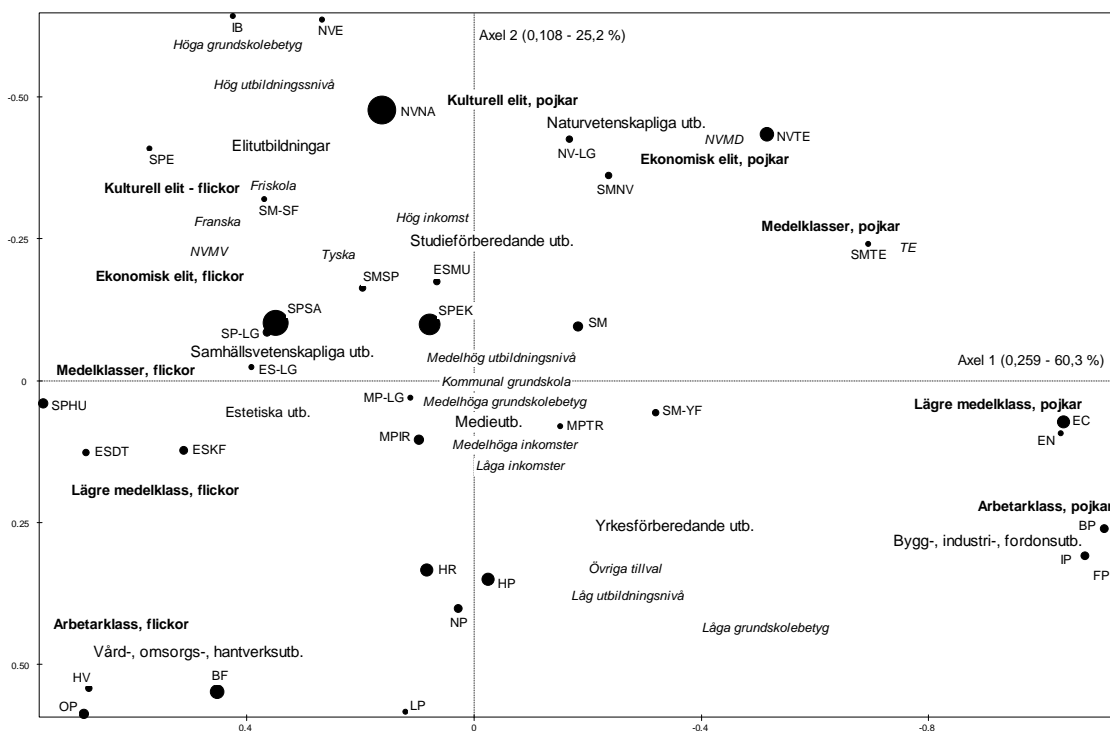

Gymnasieskolans sociala karta

Några resultat från projektet Gymnasieskolan som konkurrensfält, finansierat av Vetenskapsrådets Utbildningsvetenskapliga kommitté (dnr 2001-5509)

Donald Broady och Mikael Börjesson
Utbildnings- och kultursociologi (SEC)
ILU, Uppsala universitet, Box 2136, 750 02 Uppsala
broady@nada.kth.se, mikael.borjesson@ilu.uu.se
www.skeptron.ilu.uu.se/broady/sec/

Alla vet att egenskaper som socialt ursprung eller kön spelar roll för elevernas vägar genom utbildningssystemet och många har nog en hum om hur olika utbildningar åtminstone på den egna orten skiljer sig åt. De flesta stockholmare kan lätt föreställa sig de sociala olikheter som skiljer Enskilda Gymnasiet från Kärrtorps gymnasium och Tensta gymnasium. Men det är svårare att överblicka hela systemet. Ett sätt är att konstruera sociala kartor där skillnaderna framställs som avstånd. På en sådan karta syns hur nära eller långt från varandra elever, eller gymnasieutbildningar, befinner sig med avseende på sina sociala egenskaper eller tillgångar. De som liknar varandra hamnar intill varandra på kartan, de som är olika långt bort från varandra. Sociala kartor ger en samlad bild av många relationer, ungefär så som när geografiska kartor synliggör avstånd mellan många olika ställen.

På kartan härintill syns hur elever med olika egenskaper finns utspridda på olika utbildningsinriktningar i den svenska gymnasieskolan. Metoden med vars hjälp kartan skapats kallas korrespondensanalys. Vi har utgått från ett register över alla svenska gymnasieelever som gick i årskurs 2 åren 1997-2000, sammanlagt bortåt 370 000 elever. För att skapa rummet, dvs. för att definiera avstånden, har vi här använt två slags upplysningar, om elevernas kön och om deras sociala ursprung, vilka vi relaterat till de utbildningar de hamnat på. För att klassificera det sociala ursprunget har vi delat in eleverna i 32 sociala grupper. På så vis får vi totalt 64 kategorier, exempelvis söner och döttrar till läkare, till företagsledare, till grundskollärare. För att göra kartan mer lättläst har vi tillämpat en grövre indelning i kulturell elit, ekonomisk elit, medelklass och så vidare.

Upplysningar om föräldrarnas inkomst och utbildningsnivå, om elevernas betyg från grundskolan och deras val av ett andra utländskt språk och om vilka som går i friskolor har vi inte använt för att konstruera rummet. Denna information har vi låtit korrespondensanalysen placera ut i efterhand i det redan upprättade rummet.

Tilläggas bör att enbart medelpunkterna finns inprickade på den karta som återges här. I många andra analyser, särskilt av mindre talrika populationer, arbetar vi med hela molnen av individer och deras egenskaper, vilket ger besked om utspridningen och därmed bättre tolkningsunderlag.

Ett stabilt mönster

Den svenska gymnasieskolan kan ur sociologisk synvinkel betraktas som ett rum med polariteter och hierarkier som bestäms av elevernas egenskaper eller tillgångar. Av korrespondensanalysen framgår att den egenskap som mer än någon annan bidrar till att forma rummet är kön. Polariteten mellan hur pojkar och flickor väljer – eller om man så vill: tilldelas – gymnasieutbildning skapar den väst-östliga axeln på kartan. Flickdominerade utbildningar såsom omvårdnadsprogrammet (OP), barn- och fritidsprogrammet (BF), den humanistiska grenen av samhällvetenskapsprogrammet (SPHU) och vissa grenar/inriktningar av det estetiska programmet (ESDT, ESKF) står mot pojkdominerade som industriprogrammet (IP), byggprogrammet (BP) och fordonsprogrammet (FP).

När de skillnader (således främst skillnader i kön) som bidrar till att upprätta den vågräta axeln tas bort, används så mycket som möjligt av de resterande skillnaderna för att skapa en andra axel, den nord-sydliga på kartan. Denna låter sig tolkas som en social hierarki. Överst elever, såväl flickor som pojkar, med högt socialt ursprung, därunder elever ur medelklassen och nederst arbetarklassen. Notera att det framför allt är elevernas föräldrars utbildningsmässiga – och inte ekonomiska – tillgångar som bidrar till att forma rummet. Högst placerade är barn ur utbildningsstarka grupper: läkarbarn, universitetsläraryrkebarn. Avståndet till arbetarklassens söner och döttrar är längre för dessa kulturellt bemedlade barn än för barnen ur den ekonomiska eliten. Det är med andra ord mer sannolikt att ett barn till en företagsledare än att ett barn från en läkarfamilj hamnar på samma gymnasieutbildning som en elev med arbetarklassbakgrund. Bland gymnasieutbildningarna intar naturvetenskapsprogrammets naturvetenskapliga gren/inriktning (NVNA) platsen i toppen av hierarkin. Detta är den utbildning som favoriseras av de grupper som är mest välförsedda med utbildningskapital. Från ingen annan utbildning är vägen längre till de program som domineras av arbetarklassbarnen.

Grundmönstret är påfallande stabilt. Det har återkommit när vi studerat gymnasieskolan under olika år, från 1997 till 2000, och i olika regioner, och även i våra studier av högskolan alltifrån 1970-talet. Mönstret har formen av en triangel. Skillnaderna mellan könen är som störst vid triangelns bas, där flertalet elever med bakgrund i arbetarklassen befinner sig, och minskar i takt med att vi rör oss uppåt i gymnasieskolans sociala hierarki. Könen möts på hierarkins krön, det vill säga på det

naturvetenskapsprogrammets naturvetenskapliga gren. I högskolan intar läkarutbildningarna motsvarande position.

Förändringar

Även om grundmönstret sedan länge är stabilt kan förändringar noteras under senare år. Till de mest genomgripande hör att naturvetenskapsprogrammets naturvetenskapliga gren blivit allt mer elitpräglad under loppet av 1990-talet. Allt större andelar elever med högt socialt ursprung och även elever med höga betyg (det är inte riktigt samma sak) väljer denna utbildning, där således både sociala och meritokratiska eliter samlas. En rimlig förklaring är att det gått inflation i systemet. När allt större andelar elever under 1990-talet påbörjade studieförberedande utbildningar flyttade de tidigare sociala klyftorna mellan de teoretiska och de praktiska linjerna så att säga in i de förstnämnda, vilket förskjutit relationen mellan naturvetenskapsprogrammet och samhällsvetenskapsprogrammet.

Andra intressanta förändringar har att göra med inrättandet av ett helt nytt program, det tekniska, och av nya inriktningar inom naturvetenskapsprogrammet. Låt oss först konstatera att ambitionen att rekrytera fler flickor till tekniska utbildningar misslyckats. Inrättandet av ett eget program för teknik har fått motsatt effekt. Flickorna har blivit än färre. Detta kunde förutses. När den tidigare tekniska grenen (NVTE på kartan) avskiljdes från naturvetenskapsprogrammet och blev ett eget program miste den en del av den sociala glans som den lånat därifrån. Att det nya programmet därtill gjordes mindre generallt och mer likt de yrkesförberedande programmen torde ha bidragit ytterligare till att stöta bort en del flickor. I jämförelse med NVTE har det nya teknikprogrammet sjunkit i den sociala hierarkin (rört sig mot söder på kartan) och flyttat sig ut till den manliga polen (långt österut på kartan). Däremot kan de könspolitiska syftena sägas ha uppnåtts med naturvetenskapsprogrammets nya inriktning miljövärd. Med den har vi fått en kvinnodominerad naturvetenskaplig utbildning.

En betydelsefull förändring är de fristående skolornas expansion. Dessa har i mångt och mycket varit motorn i omvandlingen av hela systemet eftersom de drivit fram förändringar inom de kommunala skolorna, som för att klara konkurrensen inrättat lokala grenar, gärna unika sådana som kan attrahera elever från andra kommuner. Dessa och liknande mekanismer har inneburit ett mycket mer differentierat utbildningsutbud inom och skarpare konkurrens mellan kommunerna.

Ytterligare förändringar på senare år har med intagningsystemen att göra. Intagningsystem där betygen ges ökad betydelse missgynnar naturligtvis elever med låga betyg, bland vilka pojkar, lägre sociala skikt och invandrare är överrepresenterade. Det argument som användes när närhetsprincipen slopades i Stockholm, att de södra och västra förörternas barn skulle erbjudas möjligheter att ta sig till innerstadsgymnasier med hög status, har som väntat visat sig ohållbart. En försumbar andel av dessa har reella chanser att konkurrera med dem som uppnår de allra bästa studieresultaten, nämligen främst barn ur den infödda överklassen och övre medelklassen och i synnerhet flickorna. Att urvalet sker utifrån betyg har lett till att åtskilliga innerstadsgymnasier är på väg att omvandlas till flickskolor. På andra ställen i landet finns intagningsystem som tillgodoser elevernas förstahandsval av utbildningsinriktning, vilket tenderar att alstra en än större mångfald av utbildningsalternativ eftersom möjligheten öppnas att ta sig in på en åtråvärd skola genom att välja en utbildningsinriktning som inte finns någon annanstans. Alla dessa nya intagningsystem är mycket mer komplexa än det tidigare och kräver god orienteringsförmåga. Familjer med höga utbildningsambitioner för sina barns räkning måste genomskåda de råd som ges i grundskolan och budskapen i gymnasieskolornas reklambroschyrer. Den sortens förmåga är ojämnt fördelad i befolkningen. Mest besitter de grupper som bygger sin ställning på omfattande utbildningsinvesteringar. Ju längre avstånd till utbildningssystemet, desto mindre kunskap om detsamma.

Några erfarenheter från undersökningarna

Det är viktigt att vara noga när utbildningarna klassificeras. Varning för alltför grova och sociologiskt obrukbara kategorier. Om vi hade slagit ihop NV och SP till studieförberedande utbildningar rätt och slätt, hade vi inte upptäckt de avgörande skillnaderna dem emellan. NV har genomgående högre social rekrytering medan SP är bredast av alla program och hämtar elever ur alla samhällsklasser, låt vara att medelklassen bidrar med den största andelen. Inte heller yrkesförberedande utbildningar kan buntas ihop i en kategori. I fråga om social rekrytering är det estetiska programmet (ES) och medieprogrammet (MP) snarlikt SP och skiljer sig härvidlag markant från övriga yrkesförberedande program.

Lika viktig är precisionen i klassificeringen av sociala grupper. Hade vi stoppat in barnen till en fastighetsmäklare och barnen till lektorn i latin i en och samma grova kategori i stil med socialgrupp 1 eller högre tjänstemän, hade vi begripit föga av deras utbildningsstrategier som i viktiga avseenden är som natt och dag.

Inom projektet Gymnasieskolan som konkurrensfält har vi blivit mer uppmärksamma på att analyser av det nationella rummet måste förenas med analyser av regionala rum. Det har blivit allt viktigare i takt med skolans decentralisering och utbildningsutbudets differentiering. I olika analyser av Stockholms län, Västra Götalands län, Skåne län, Uppsala län, Västmanlands län och Gävleborgs län har vi fokuserat allt från enskilda skolor och orter till hela län, upptagningsområden och elevströmmar. Bland annat är det utbud som erbjuds beroende av vilka sociala grupper som dominerar på orten. I Stockholm, där de ekonomiska eliterna är starka framför allt i de norra förorterna, uppträder friskolorna som verkliga utmanare till de kommunala utbildningarna. Även för de kulturella eliterna fyller friskolorna en viss funktion, låt vara att det då är frågan om helt andra friskolor, Waldorfskolor snarare än Internationella gymnasiet eller Viktor Rydberg Gymnasium. Men nu som tidigare är det framför allt i väletablerade innerstadsgymnasier som Södra Latin, Norra Real och Kungsholmen som de kulturellt allra mest bemedlade sätter sina barn. Detsamma gäller till exempel i Gävle, där Vasaskolan intar en position liknande Södra Latins i Stockholm. Barn till läkare, högre tjänstemän och civilingenjörer samlas på Vasaskolans naturvetenskapsprogram och erbjuds traditioner, elevföreningar och annat som bereder vägen för fortsatta studier, och då inte vid högskolan i Gävle utan vid Uppsala universitet. Vilket illustrerar vikten av att kartlägga elevströmmar. I Uppsala, där universitetslärare, läkare och andra utbildningsstarka grupper inom offentlig sektor är extremt överrepresenterade, är naturvetenskapsprogrammet synnerligen omfattande och gymnasieskolornas rum domineras av de mest anrika kommunala skolorna, Katedralskolan och Lundellska skolan. Friskolorna har än så länge inte haft någon betydelse för att forma rummet. De är få och riktar sig till medelklassen och de lägre klasserna, inte till eliterna.

En erfarenhet från tidigare undersökningar som återigen bekräftats är att även om man vill utforska lokala förhållanden, enskilda skolor eller skolklasser, så är det klokt att på ett tidigt stadium försöka skaffa sig åtminstone en preliminär överblick över det större systemet, det vill säga börja rita kartan. Då blir det lättare att välja ställen att dyka ned i för att genomföra enkäter, intervjuer eller observationer och resultaten blir lättare att tolka.

Läs mer

Skrifter från projektet Gymnasieskolan som konkurrensfält finns på www.skeptron.ilu.uu.se/broady/sec/, bl.a.:

Donald Broady, *Studier av högskolan och gymnasieskolan som fält. Forskningsprogram 2002-2004.*

Donald Broady och Mikael Börjesson, *En social karta över gymnasieskolan i Stockholm i slutet av 1990-talet.*

Mikael Börjesson, *Gymnasieskolans sociala struktur och sociala gruppers utbildningsstrategier. Tendenser på nationell nivå 1997-2001.*

Mattias Eriksson, *Sociologisk atlas över Stockholm.*

Ida Lidegran, *Uppsala – en akademiskt dominerad gymnasieskola.*

Ingrid Nordqvist och Monica Langerth Zetterman, *Gymnasieskolan som konkurrensfält. Ett regionalt perspektiv – Gävleborgs län.*